

KISHIN XAJIBOYEV,

Urganch innovatsion universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar" kafedrası o'qituvchisi

“DARYOSINI YO‘QOTGAN QIRG‘OQ” ROMANIDA INSON VA TABIAT UYG‘UNLIGI TALQININING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

Annotatsiya: Maqolada Erkin Samandarning “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romaniga asoslanib, inson va tabiat uyg‘unligi muammosining ijtimoiy-falsafiy asoslari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, romandagi Amudaryo suviga, hayvonot olamidan otga bo‘lgan munosabat ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlilga tortilgan. Amudaryo suvining to‘silishi, to‘rtta katta suv ombori qurilishi, buning natijasida tabiatda ro‘y bergan salbiy o‘zgarishlar haqida munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Tabiat, inson, munosabat, ot, Amudaryo, Buva, Ganja.

Abstract: The article discusses the socio-philosophical basics of the problem of man and nature harmony based on Erkin Samandar’s novel “The Shore that Lost its River”. Also, the relationship with the Amudarya water and the horse among the animals is analyzed in the novel from a socio-philosophical point of view. It has been reacted the negative changes in nature as a result of the Amudarya water damming and the construction of four large reservoirs.

Key words: Nature, man, attitude, horse, Amudarya, Buva, Ganja.

Adabiyotda shunday bir muammolar qalamga olinadiki, u faqat adabiy-estetik mavzudagina emas. Uning badiiy-poetik miqyosi ijtimoiy, hatto falsafiy tafakkur darajasigacha kengayib borishi mumkin. Zero, adabiyot, ayniqsa, badiiy nasrda qadimdan buyon davom ettirib kelinayotgan inson va tabiat muammosi mana shunday muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Insoniyat qadim davrlardan buyon tabiat bilan birgalikda yashab keladi. Ongli mavjudot sifatida tabiat hodisalarini kuzatadi, lozim bo‘lganda ular bilan kurashishga majbur bo‘ladi. Tabiatni sevadi, undan mehr-oqibat ko‘radi. Ba’zida esa tabiat hodisalarining qurboniga aylansa, o‘rni kelganda onadek mehribon tabiatni o‘z manfaati yo‘lida qurbon qiladi. So‘nggi holat shoir, nosir va dramaturg Erkin Samandarning “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romanida o‘ziga xos talqin etilgan. Romanda Orol muammosi fonida tabiat va jamiyat munosabatlari, shuning bilan birga, ma’naviyat ekologiyasida sodir bo‘layotgan qashshoqlik, fojia va ularning oqibatlarini bartaraf etish, madaniy merosimizni asrash, ularga sadoqatli bo‘lish, muhabbat va qabohat o‘rtasidagi kurash o‘z ifodasini topadi. Erkin Samandar haqiqiy Xorazm farzandi sifatida ushbu qadimiy ma’vodagi ekologik muammolarni yurakdan his etgan, ijodiy tafakkur va qalb harorati uyg‘unligida tasvirladi. Yurtimiz taraqqiyoti uchun hissa qo‘shgan tarixiy shaxslar nomini abadiylashtirish va madaniy merosni asrash kabi ma’suliyatli vazifani bajarish yo‘lida hormay-tolmay xizmat qildi. “G‘ayb qushlari” kitobining xotimasida muallif romannning yaratilish tarixi, ijodiy jarayon dinamikasi xususida mana bunday yozadi: “Qo‘lingizdagi kitobga kirgan birinchi asar – “Daryosini yo‘qotgan qirg‘oq” romani ustida uzoq o‘yladim, desam ishoning. Men qalamga olmoqchi bo‘lgan ekologiya muammolari bilan bog‘liq voqealar ko‘p edi. Axloq ekologiyasini aks ettiruvchi ho-

disalar ham to'lib yotardi. Orol cho'kib, o'rmonlar quriy boshlagan, Amudaryoni bo'g'moq uchun SSSRning (1970-yillar) barcha hududida komsomollar Tuyamo'yinga yopirilib kelishgan, sohil odamlarining ham, daryoning ham avzoyi buzuq edi. Men voqea yuz bergan joyga ko'chib borib, yarim yilcha ular orasida goh garangsib, goh hayratlardan borlig'im kuyib, hayotlarini, taqdirларini o'zimcha chig'iriqdan o'tkazib, nihoyat ijod daryosiga sho'ng'ib ketdim". [8. 355.]

Qadimgi madaniyatlarga tegishli biron bir me'moriy obida yo'q-ki, u tabiat ko'rinishlaridan andoza olib yaratilmagan bo'lsin. Arxitektura tarixi bo'yicha mutaxassislarning qayd etishlariga ko'ra, qadimiy va yirik tamaddunlardan qolgan barcha me'moriy yodgorliklar o'z-o'zidan tabiatda mavjud muayyan shaklga taqliddir [2. 630.]. Masalan, gumbazlar osmonga, ehrom va rombiklar tog'larga, ulkan minoralar osmono'par daraxtlarga, ustunlar fil oyoqlari, soyabonlar, ayvonlar burgut qanoti, ko'priklar nahang sirtiga taqlidan paydo bo'lgan. "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanida ham nafaqat madaniyatimiz uchun andoza bo'ladigan, balkim insoniyatning hayot-mamoti bo'lgan tabiat muammolari qalamga olinadi. Roman 1989-yilda nashr etilgan. Oradan bir qancha vaqt o'tib muallif tomonidan qayta ishlandi. Bu borada muallif shunday deydi: "Daryosini yo'qotgan qirg'oq"ni oradan chorak asr o'tgach, 2005-yilda men qayta ishladim. O'sha davr taqozosi bilan bog'liq o'rinlar (100 sahifa) qisqartirildi. Yangi boblar qo'shilgan"[8.356.].

Erkin Samandarning inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalash uslubi Chingiz Aytmatov uslubini eslatadi. "Oq kema" asaridagi donishmand Mo'min chol obrazi "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanidagi Buva obrazi bilan tabiatni asrashi va fidoiylik ko'rsatishi tomonlama o'xshash bo'lsa, "Asrga tatigulik kun" romanidagi Qoranor tuya bilan romandagi Meliqush ismli otning insonlar bilan munosabatiga doir falsafiy talqinlar o'zaro uyg'unidir. "Oq kema"dagi bola obrazi bilan Ganjaning o'g'li Anvar ham taqdiri hamda xarakteri jihatidan bir-biriga mutanosib ekani kuzatiladi.

Asarda Orol dengizi tomon yo'nalgan va uni obi hayot bilan ta'minlab kelayotgan Amudaryoning Aminov boshchiligida, olti milliard kub suv sig'adigan to'rt suv ombori qurish maqsadida to'silgandan keyingi holati chuqur qayg'u bilan ifoda etiladi. Asarda hayot sinovlarining bevosita ishtirokchisiga aylangan, yovuz kimsalar nishoniga duchor bo'lishi oqibatida besh yillik hayoti erksizlikda kechgan bosh qahramon Ganja qamoq muddati tugab, o'z eliga qaytganda qaddon daryosi holatidan qattiq tashvishlanadi. Uning taassurotlarini adib mana bunday ifodalaydi: *"Daryo yoshini yashab bo'lgan mushfiq onaga o'xshab kichrayib qolgan. Xuddi osuda ko'ldagiday tiniq suv bir maromda imillaydi. Tez borgan yerga sekin borsa ham bo'ladi deganday beparvo va loqayd, borlig'ini allaqanday miskinlik chulg'agan, yuzi tund, bag'rida avvalgi jo'shqin ruh nishoni ko'rinmaydi."*[8.12]

Erkin Samandar Oybek, Asqad Muxtor kabi ulug' adiblardan so'ng inson va tabiat muammosini milliy ruhda jonlantirdi deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Mazkur romanda inson va tabiat talqini markazida ikki unsur – suv va tuproqqa insoniyat tomonidan yetkazilgan zarar, yana G'irkovik va Meliqush boshchiligidagi otlar galasining nobud bo'lishi, tuz koni va Nayson buva yodgorligining yo'q qilinishi kabi masalalar konseptual o'rin egallaydi. Romandagi voqealar syujeti asos zaminiga ko'ra inson va tabiat munosabatlarining qadim ildizlaridan suv ichadi.

Asarda Amudaryo – hayot, Ganjaning qayig'i – umr, toychoq Marjon – kelajak ramzlaridir. G'anijon Aminov, rais Isroillar 70-yillar siyosatining qo'g'irchoq rahbarlari, Orol fojiasining sababchilari, tabiat va jamiyat dushmanlaridir. Qadimdan suv – hayot manbayi, tiriklik timsoli sanalgan. Inson tabiatning bir bo'lagi sifatida suvsiz yashay olmaydi. Suv inson ruhiyati bardamligining ham asosidir. Falsafiy jihatdan mulohaza qilinsa, suv tashqaridan bo'ladigan har qanday ta'sirga o'z munosabatini bildiradi. Aniqroq qilib aytganda, suv "gapiradi", "eshitadi", "his etadi" va "ko'radi". Turli xas-xashaklar, chiqindi-axlatlar, kimyoviy zaharlardan suvning zohiri ifloslansa,

odamlarning yomon fikrlari, shaytoniy his-tuyg'ulari, dilozor so'zlaridan uning qalbi buzilib, rutubat tusini oladi. Buni buxorolik shoir Sadridin Salim Buxoriy o'z she'rlarining birida shunday ta'riflab ko'rsatgan:

*To'rt unsurdan biri suv erur,
O'zgasidir xoku yel, otash.
Ildiz suvga yetgani zahot
Bo'lgay hayot unsuri tutash.* [6. 40]

“O'g'uznoma” asarida O'g'uzxon ikkinchi ayolga uylanib, undan ham uch farzand ko'rdi va Ko'k, Tog', Dengiz deya ism qo'ydi. Bu ismlarda uch qavatli olam modeli namoyon bo'ladi. Ko'k – yuqori olamni, Tog' – o'rta olamni, Dengiz – quyi olamni ifodalaydi [5; 116-b.] Demak, dengiz quyi olamning asosi. “Oq kema” asarida ham Yenisey daryosiga nisbatan Enasoy deb murojaat qilinadi. Ахир “Ena” – bu ona demak, “soy” esa – bu daryoning o'zani. Daryoga ona so'zini qo'shib aytish daryoning insonlarga ko'p nafi tegishidan, mehribonchilik qilishidan dalolat. Bu quyidagi baytda ham o'z aksini topadi:

*Sendan aziz tuproq bormi, Enasoy,
Sendan ozod quchoq bormi, Enasoy* [1. 53].

Asarda qudratli Amudaryoga qo'yilgan to'g'on suv yo'nalishini o'zgartirib, Mazdubat tuz koni bilan Kiyikto'qayning suv ostida qolib ketishiga sabab bo'ldi. Keyinchalik Orol dengizining qurishi bilan yakun topdi. Albatta, bu voqeaning natijasini oldindan biluvchi, bu fojining oldini olish uchun harakat qilgan ziyoli, vijdonli Buva, Ganja, Obod va Qurbon singari qahramonlar ham bor edi. Ammo bularga qarshi butun bir tuzum turibdi. U tuzum shunday ofat-ki, o'zingnikilarni o'zingga qarshi qo'yadi. Ularni insonlarning muammosi qiziqtirmagach, tabiat muammosi qiziqtirarmidi? Nima bo'lishidan qat'i nazar, insonlar umri davomida faqat o'zi uchun emas, balki avlodlari, shajaralari uchun ham javobgar bo'lib yashaydi. Bunday ulug' burchni unutish o'z ildiziga bolta urish bilan barobardir. Amudaryo va Ganja atrofidagi barcha epizodlar mana shu yirik falsafani badiiy aks ettirishga xizmat qiladi.

Inson va tabiatning ijtimoiy-falsafiy munosabatlari romanda ot obrazi orqali badiiy kashf etilgan. Meliqush, Qandim, G'irkovik go'yo ot emas, farzandsiz Buva bilan Momojon momoga farzand edi. Momojon yoshligida homilador bo'lib, bilmasdan ilonni bosib olgan, natijada hali tug'ilmagan farzandidan ajralgani yetmaganday, farzandsizlik dog'i ham bor ekan peshonasida. Buva kolxoz otlarini boqib, ularga chin dildan mehr ko'rsatdi. Ammo Isroil rais bir kuni to'satdan 40 ta otingni ham Kiyikto'qayga haydaysan. Hozircha kolxozga otlarning keragi yo'q, deb turib oldi. Bu gaplarni eshitib, Buva esankirab qoldi. Axir ularni haydash, ulardan ayro yashash bu o'lish degani... Buva otlar bilan to'qayga o'zi ham ko'chib ketdi. Rais va'da qilgan choychaqadan ham voz kechdi. Ammo taqdirning sinovlari ko'p ekan. Amudaryoning suvini suv omboriga burish uchun Qirtepa portlatilib, suvga damba tashlandi. Buning oqibatida Kiyikto'qayni, Mazdubatni suv bosdi. Otlar bilan Buva suv ostida qoldi... Buva otlarni qutqarish uchun ko'p harakat qildi, ammo bir o'zi eplolmadi. Buning ustiga otlar yaxshilikni bilmaydigan, mehr-oqibatni unutgan insonlardan xafa edi. U cho'kish oldidan Meliqushga: “ – Meli! Beri kel. Men Buvaman. Eshityapsanmi, Buva... Axir bir-birlariga yov bo'lganlar ham xavf-xatar oldida birlashadilar-ku. Daryo bostirib kelyapti. Sen ham, men ham suv ostida qolib ketamiz. To'qayda dodimizni eshitadigan kimsa yo'q. Faqat sen borsan, faqat men borman, o'lim oldida turgan mana shu otlar

bor. Sen hamisha odamzodga qanot bo'lib kelgansan, odamzod senga hamisha mehr ko'rsatgan. To'g'ri, bizning kunlarga kelib bu odat buzildi. Lekin hozir arazning o'rnimi? Senlarniyam, meni ham o'lim kutyapti, Meli. Taysallama, beri kel!", – deb rosa elandi. Ammo ot yuzini burdi. Bu – senlarga ishonmayman, degani edi.

Asarda Buva otlarni, ayniqsa Meliqushni ot emas, odamday yaxshi ko'rar, u bilan hasratlashar edi. Ular suhbatlashib, bir-biriga o'rganib qolishgan edi. To'qay suv ostida qolib Buva cho'kayotganda, Meliqush uni qutqarmoqchi bo'ladi, ammo buni uddalay olmaydi, ikkisi birgalikda cho'kadi. Ot azaldan insonning yaqin do'sti, sirdoshi bo'lgan. Bu borada folklorshunos olim Hodi Zarifov shunday deydi: "Shu narsa xarakterliki, epik ot qatnashmagan bironta qahramonlik eposini topish qiyin. Ot qahramonning safariyu kurashlarida doimiy yo'ldoshi, ishonchli qo'ldoshi va yaqin do'stidir" [3. 69.]. Bu fikrlarni Abdumurod Tilovov shunday mustahkamlaydi: "Ko'rinib turibdiki, xalq dostonlarida tasvirlangan jangovar otlarga xos xususiyatlar sifatida ularning tabiiy otlar orasidagi eng mukammali, ayni paytda mifologik, totemistik e'tiqodiy tasavvurlarda ifodalangan ot xususiyatlariga ham ega ekanligida ko'rinmoqda" [7. 11.].

Mahmud Koshg'ariy "Ot turkning qanotidir", "Qush qanoti bilan, er oti bilan", "Yayov kishi-ning qiymati yo'qdir" [4. 112.] kabi maqollarni keltirib, ota-bobolarimiz bilan otning bir-biriga naqadar yaqinligini ko'rsatadi.

Dostonlarda tasvirlangan otlardagi sezgirlik, qat'iylik, erksevarlik, jasurlik kabi xislatlar ijodkorning badiiy to'qimasi emas, balki real hayotdagi otlardan olingan xislatlardir. Romanda Buva insonlar bilan bo'lisha olmaydigan hislarini ot bilan bo'lishdi. Taqdir sinovlari Buva bilan Meliqushni bir-biriga yaqinlashtirdi, sirdosh do'stga aylantirdi. Buva tabiatni asrash uchun qilgan harakatlarini Meliqush bilan birga olib bordi. Bu yo'lda ular birgalikda qurbon bo'lishdi. Asardagi Momojon, Buva, Quljon, Matyoz, Isroil rais obrazlari qismati asardagi ushbu falsafiy-badiiy g'oyaning harakatdagi leytmotividir.

Kuzatishlarimiz natijasida Erkin Samandarning "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romani inson va tabiat uyg'unligi muammosini yangicha talqin etishi bilan hozirgi o'zbek nasrida muhim o'rin tutishi xususidagi to'xtamga kelish mumkin. Asarda muallifning olam va odam haqidagi falsafasi tabiiy ravishda aks etgan. qo'g'irchoq rahbarlar boshchiligidagi sodda odamlarning tabiatga be-shafqat munosabatda bo'lishi natijasida tabiat insondan o'ch olishining ijtimoiy-falsafiy asoslari aniq dalillar bilan ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aytmatov Ch. *Oq kema*. – Toshkent: Yoshlar, 2018.
2. Амфилохиева Е.В. *Изобразительное искусство. Полная энциклопедия*. – М.: Эксмо, 2010.
3. Зарифов Н.Т. *Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текиширишлар. Жанговар отнинг қадимий асосларига доир //Ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича тадқиқотлар*. – Тошкент: Фан, 1967.
4. Маҳмуд Қошғарий *Девону луготит турк. Индекс-лугат*. – Тошкент: Фан, 1967.
5. Раҳмонов Н. *О'zbek tumtoz adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Sano-standart, 2017.
6. Садриддин Салим Бухорий. *Бухоронинг ёши. Бухорога Бухоро келди. Шеърлар*. – Тошкент: Маънавият, 1999.
7. Тилавов А. *От образи: тарих, таҳлил ва талқин. Монография*. – Тошкент: Сано-стандарт, 2021.
8. Эркин Самандар. *Файб қушлари*. – Тошкент: Sharq, 2009.